

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.2.26

Ганна Гайду

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРОТИВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Hanna Haidu

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0528-0550>

Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

TRANSFORMATION OF FORMS OF THE RIGHT TO OPPOSITION IN MODERN CONDITIONS

At the present stage of development of the world there is a rapid reformatting of many aspects of social and political relations and their implementation. Obviously, the mechanisms and forms of exercising the right to resist are undergoing appropriate changes. The paper is devoted to the trace of some of the main trends of such changes.

An important form of exercising the right to resist is public initiative. In contemporary form it is the mechanism of Internet petitions. Thus, the mechanism of Internet petitions acts as a means of tunnel the right to resist in the electronic channel. It has a lot of consequences including the dissemination of potential opportunities for the implementation of democracy through electronic communication, and in fact, the dissemination of such ideas, and, finally, the deepening of opportunities to simulate the procedures of e-government. In the latter case, it is about expanding opportunities to imitate the people's will through the use of, for example, bots in social networks and, accordingly, the formation of certain opinions among users of social networks, and, consequently, in modern society as a whole.

Key words: right to opposition, modern transformation, internet petitions, e-democracy, constitutional right to resist

На сучасному етапі розвитку світу відбувається швидке переформатування багатьох аспектів суспільних та політичних відносин та їх реалізації. Вочевидь, механізми та форми реалізації права на спротив зазнають відповідних змін. Простежимо деякі з основних тенденцій таких змін сучасності.

Важливою формою реалізації права на спротив є громадської ініціативи. Можливості прояву народної ініціативи з давніх часів турбували мислителів, а ступінь їх використання в урядуванні прямо чи опосередковано пов'язувався з рівнем демократичності управління в державі.

Певною мірою елітистською формою реалізації права на спротив, що сягає ще часів середньовічної Фронди, можна вважати круглі столи, суспільні зібрання та форуми різного рівня. Проведення таких заходів, не зважаючи на їхню зовнішню подібність до наукових конференцій, не повинне вичерпуватись лише науковим аналізом ситуації та/чи наданням певних рекомендацій. Головним чинником, з точки зору механізмів протесту, бачимо в такій діяльності налагодження системи діалогової взаємодії громадян з представниками державної влади та місцевого самоврядування.

Позитивним прикладом організації подібної системи взаємодії народу із владою є започаткована українськими громадськими активістами в середині 2013 року ініціатива проведення постійно діючого національного круглого столу "Порозуміння заради європейського майбутнього". Серед ініціаторів цього процесу були почесний Президент НаУКМА В.Брюховецький, громадсько-політичний діяч С.Бондарчук, професор УКУ Я.Грицак, редактор "Історичної правди" В.Кіпіані, експерт Корпорації "Гардарика" К.Матвієнко, відомий юрист В.Мусіяка та ін.¹. Перший етап Круглого столу відбувся у червні та його наслідком стало утворення робочої групи, яка мала працювати як з владою, так і з опозицією. Метою цієї групи було встановлення порядку денного для

¹ Українська правда (2013). *Громадськість скликає владу і опозицію сісти за стіл заради євроінтеграції* <<http://www.pravda.com.ua/news/2013/06/20/6992641/>> (2020, березень, 12).

постійно діючого круглого столу, який мав напрацювати План дій для всіх політичних суб'єктів, спрямований на виконання вітчизняних зобов'язань у рамках можливого та бажаного, на думку організаторів круглого столу, підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС¹.

Слід зазначити, що швидкоплинність життя звела цей круглий стіл з порядку денного вже на початку Революції гідності.

Починаючи з 2015 р. частіше кажуть про «Форуми», маючи на увазі майже такий формат, як і круглі столи, тільки у більшому масштабі. Можна згадати інший приклад, який надає Міжнародний форум соціальної дії «Захист прав дітей під час окупації та збройних конфліктів», проведений Донецьким національним університетом імені Василя Стуса 1 червня 2019 року у м. Вінниця: у цьому Форумі взяло участь понад 100 учасників з усієї України та із-за кордону². Форумом було вироблено досить конструктивні рекомендації для влади, які, відомо авторіві, не були взяті до відома владою.

Формати форумів та круглих столів дедалі частіше використовуються різними прошарками політичної еліти із явно маніпулятивними цілями. Можна пригадати приклади подібних заходів «залучення громадськості до політичного впливу», які проводяться зусиллями переважно політичної еліти.

Важливим механізмом реалізації права на спротив в межах народовладдя постає підготовка, складання та доведення до влади народних петицій. Взагалі народні петиції – відносно молодий вид прояву народного спротиву. Водночас цей механізм швидко зазнає змін у сучасному світі.

Дійсно, майже вперше масовий збір підписів під петицією відбувся у Великобританії менше ніж два століття тому – в 1838 році, коли нещодавно утворена Лондонська спілка робітників підготувала програму політичних перетворень у вигляді законопроекту "Народна хартія" та організувала збір підписів під петицією із текстом хартії. Збір підписів проходив на мітингах, які проводились під гаслом "Захист інтересів народу має бути ввірено самому народу!", на фабриках, у робітних будинках і в 1839 р. до парламенту було подано петицію з підписами понад 1,2 млн. осіб³. Другу петицію чартистів (від "charter" – хартія) із 3,3 мільйонами підписів було подано в 1842 році, а останню петицію в 1848-му. З огляду на те, що усе населення Великобританії складало близько 15 млн осіб, загальна кількість підписів виглядає значною. Однак, як відомо, петиції чартистів були відхилені парламентом, а до чартистів було застосовано репресії. Водночас слід констатувати, що п'ять із шести головних політичних вимог чартистів були реалізовані Британським парламентом протягом кількох наступних десятиліть⁴. Отже, маємо справу із справжньою ситуацією віддаленого результату народовладдя, коли незважаючи на відхилення прямих народних вимог, згодом вони були втілені в життя.

Отже, навіть на початку запровадження народних петицій чіткість формулювання вимог була важливим чинником.

Новою, перспективною формою реалізації права на спротив, яка відповідає сучасному тренду розвитку суспільних комунікацій та, водночас продовжує традиції інституту петицій, слід вважати Інтернет-петиції.

Чи не найпершою країною, де було запроваджено механізм Інтернет-петицій, спочатку на регіональному рівні, стала Великобританія. В 1999 році щойно відновлений парламент Шотландії дав старт порталу «E-petitioner»⁵, на якому майже вперше в світі можна було надіслати через електронну форму свою пропозицію депутатам. Наразі найбільш розвинутими та результативними за якістю організації подібної системи народовладдя можна вважати системи організації подання та розгляду електронних петицій у Великобританії, США та Німеччині⁶.

¹ Там само.

² Вінницька обласна державна адміністрація (2019). *У Стусівському університеті відбувся міжнародний форум соціальної дії «Захист прав дітей під час окупації та збройних конфліктів»*. <<http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/19233-u-stusivskomu-universyteti-vidbuvsia-mizhnarodnyi-forum-sotsialnoi-dii-zakhyst-prav-ditei-pid-chas-okupatsii-ta-zbroinykh-konfliktiv>> (2020, березень, 12).

³ Недбай, В. В. (2014). Народні петиції в політико-правовій системі: зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*, 6, 26.

⁴ Там само.

⁵ The Scottish Parliament (2020). *Petitions* <<http://www.scottish.parliament.uk/gettinginvolved/petitions/>> (2020, березень, 12).

⁶ Deutscher Bundestag (2020). *Petitionen*. <<https://epetitionen.bundestag.de>> (2020, березень, 12); HMGovernment (2020). *Epetitions* <<http://epetitions.direct.gov.uk/>> (2020, березень, 12).; Whitehouse (2020). *We the People: your voice in our government* <<https://petitions.whitehouse.gov>> (2020, березень, 12).

Слід відзначити, що, не зважаючи на недемократичність сучасної Російської Федерації, у 2012 р. там, згідно з ініціативою В.В. Путіна, було започатковано спочатку не легалізоване правило, згідно якому народна ініціатива або звернення до Президента чи Державної Думи, яку підтримало більше 100 тисяч осіб, повинна бути розглянута нижньою палатою Державної Думи. Йшлося про можливість виявлення такої підтримки або через паперові підписні листи, або через мережу Інтернет. В березні 2013 р. ця ініціатива була закріплена відповідним Указом Президента РФ¹.

Для того, щоб висувати петиції на вказаному порталі Російської федерації (висувати громадську ініціативу за термінологією російського законодавця), громадянину необхідно мати реєстрацію в Інформаційній системі «Єдина система ідентифікації та аутентифікації в інфраструктурі, яка забезпечує інформаційно-технологічну взаємодію інформаційних систем, що використовуються для надання державних і муніципальних послуг в електронній формі»². Простіше кажучи – особа, яка подає (реєструє) петицію, має бути однозначно ідентифікована державними органами, оскільки для реєстрації потрібен код активації. Його можна отримати або особисто в сервісних центрах або через пошту. В обох випадках потрібно пред'явлення паспорта громадянина РФ. Усі отримані пропозиції проходять експертизу з боку певної громадської організації, яка або відхилить або прийматиме їх на підставі ряду критеріїв, – відповідності пропозиції нормам права, актуальності поставленої проблеми і її рішень. Якщо петиція пройде таку премодерацію, вона з'являється на сайті. Далі, якщо за громадську ініціативу проголосує від 100 тис. громадян або (у разі пропозиції на рівні муніципального утворення) не менше 5% жителів, вона піде на розгляд експертної робочої групи. Так само, як і у Фінляндії, передбачається можливість голосування як «за», так і «проти»³.

Слід зазначити, що станом на лютий 2020 року в системі «Російської суспільної ініціативи» зареєстровано лише 16755 ініціатив. Причому до цієї кількості входять як федеральні, так і регіональні ініціативи (петиції)⁴. Власне, кількісне порівняння із демократичним країнами є дуже показовим.

В Україні конституційну основу інституту петицій складає Стаття 40 Конституції, згідно з якою «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк»⁵.

За часів президентства В.Януковича в Україні було створено спеціальний державний Інтернет-портал «Єдиний інформаційний веб-ресурс звернень громадян», який, за словами замовників, поєднував найкращі риси аналогічних порталів у США та Російській Федерації⁶. На жаль, подання звернення, на яке державні органи обов'язково повинні відповідати, на цьому порталі було можливе лише за умови володіння особою електронним цифровим підписом, що, по-перше, дійсно однозначно ідентифікує особу, а, по-друге, значно обмежувало коло осіб, які зможуть користуватися даним порталом⁷.

Власне цей приклад можна вважати одним із перших прикладів цифрової нерівності, що загрожує сучасному народовладдю. Крім того, фактично цей портал представляв собою розширення сайту Урядового контактного центру, який існує з 2012 р. для забезпечення електронних звернень громадян до Уряду⁸. Обидва сайти дозволяли громадянам з різним ступенем простоти спрямувати

¹ Указ о рассмотрении общественных инициатив, направленных гражданами Российской Федерации с использованием интернет-ресурса «Российская общественная инициатива», 2013 (Президент РФ). *Гарант* <<http://www.garant.ru/hotlaw/federal/460360/>> (2020, березень, 12).

² Блог о государственных сайтах и государственных услугах в интернете (2013). *Российской «Звезды смерти» и мирного отделения Н-ска не будет* <<http://gov.gov.ru/?p=3204>> (2020, березень, 12).

³ Там само.

⁴ Российская общественная инициатива (2020). *Главная страница* <<https://www.roi.ru/>> (2020, березень, 12).

⁵ Конституція України, 1996 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 30. 10. 68.

⁶ Іванеско, Д. (2013). Наздогнати Америку. *Українська правда* <http://blogs.pravda.com.ua/authors/ivanenko/51435fb6c562f/page_2> (2020, березень, 12).

⁷ Державна система електронних звернень : Єдиний інформаційний веб-ресурс звернень громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (2020). *Головна сторінка* <<http://z.gov.ua/>> (2020, березень, 12).

⁸ Державна установа «Урядовий контактний центр». Національна система опрацювання звернень до органів виконавчої влади (2020). *Головна сторінка* <<http://ukc.gov.ua/>> (2020, березень, 12).

звернення до органів державної влади або органів місцевого самоврядування, але не передбачають можливості підтримки іншими громадянами поданих звернень. Дійсно, «Державна система електронних звернень» дозволяє подати хоч індивідуальний, хоч колективний запит, але підтримка колективного запиту має бути отримана громадянином заздалегідь та іншими засобами. Була й ще одна важлива відмінність цього сайту від зарубіжних аналогів: тексти звернень не публікувалися на сайті ані при їх подачі, ані при отриманні відповіді громадянином. Відповідно, дана система уособлювала комунікаційно-інформаційну підтримку лише звернень громадян, що наближає її до варіантів авторитарних режимів та дуже віддалено стосується народовладдя.

Після перемоги Революції Гідності та обрання П. Порошенка президентом, наприкінці серпня 2015 р. в Україні запрацював офіційний сайт інтернет-петицій¹. Спочатку реєстрація на цьому ресурсі для подання петиції чи її підтримки потребувала, за західними зразками, лише вказувати адресу електронної пошти. Достатньо швидко, протягом кількох місяців, стало очевидно, що в умовах інтенсивного інформаційного протистояння та активного використання різними політичними силами всередині та ззовні країни інформаційно-комунікаційної зброї, необхідно підвищувати рівень захищеності процесу участі у подання та підтримці петицій. Відтоді було запроваджено можливість реєстрації в системі за ідентифікаційним податковим кодом чи за даними реєстрації в Приватбанку та Ощадбанку (які, відповідно, мали такі самі дані про людину). Це не виглядає дуже демократично, бо деанонімізує громадянина, який подає або підтримує петицію але, водночас, зменшує можливості для зовнішнього маніпулювання процесом. Навіть такий захід не позбавив деяких діячів можливостей втручання в процедури подання та підписання петицій – бо залишилась можливість використання паспортних даних людини, які наявні, наприклад, у відділах кадрів підприємств та організацій, але це стало набагато складніше. Прикладом такого незаконного втручання у процес підтримки петицій стало використання співробітниками Національного університету «Одеська юридична академія» даних нинішніх та навіть колишніх студентів цього вишу з метою набрати потрібне число голосів на підтримку петиції №22/011459-еп під назвою «Припинити політичне переслідування одного з найкращих юридичних вищих навчальних закладів України Національного університету "Одеська юридична академія" і його фундатора Сергія Васильовича Ківалова» (<https://petition.president.gov.ua/petition/11459>)².

Згідно з правилами, які оприлюднено на порталі Президента України, електронна петиція, адресована Президенту України, розглядається за умови збору на її підтримку не менш як 25 тисяч підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. Електронна петиція, яка в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів на її підтримку розглядається як звернення громадян відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Інформація про початок розгляду електронної петиції, яка в установлений строк набрала необхідну кількість голосів на її підтримку, оприлюднюється у розділі електронних петицій на сторінці «На розгляді» не пізніше як через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на її підтримку. Розгляд електронної петиції здійснюється невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів від дня оприлюднення інформації про початок її розгляду. Про підтримку або не підтримку електронної петиції, адресованої Президенту України, публічно оголошується Президентом України на веб-сайті Офіційного інтернет-представництва Президента України. Відповідь на електронну петицію не пізніше наступного робочого дня після закінчення її розгляду оприлюднюється у розділі електронних петицій на сторінці «З відповідями», а також надсилається у письмовому вигляді автору (ініціатору) електронної петиції. У відповіді на електронну петицію повідомляється про результати розгляду порушених у ній питань із відповідним обґрунтуванням.

У разі визнання за доцільне викладені в електронній петиції пропозиції можуть бути реалізовані Президентом України шляхом прийняття відповідного рішення з питань, віднесених до його компетенції. Главою держави за результатами розгляду електронної петиції можуть розглядатися та вноситися в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроекти, спрямовані на вирішення порушених у петиції питань.

¹ Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України. (2020). *Головна сторінка* <<https://petition.president.gov.ua/>> (2020, березень, 12).

² Думская.net (2015). *Триумф добровольности: как одесская Юракадемия приобщает студентов и выпускников к электронной демократии* <<http://dumskaya.net/news/prikladnoe-053724/>> (2020, березень, 12).

Наразі нам не відомі випадки гучного реагування на петиції на цьому порталі та подальших дій з боку Президента. Зазвичай відповіді на петиції складаються достатньо гнучко та юридично коректно. Наприклад у відповідь на одну з перших петицій, що набрала потрібну кількість голосів, – щодо скасування депутатської недоторканості (№22/000035-еп «Подача закону про відміну депутатської недоторканості на засідання Верховної ради, від 31 серпня 2015 р.) було дано відповідь, в якій між іншим, вказувалось, що «Поділяючи стурбованість щодо порушеної проблеми, хочу зазначити, що ще 16 січня 2015 року на розгляд Верховної Ради України мною було внесено проект Закону України "Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканості народних депутатів України та суддів)" (реєстр. № 1776), який Конституційним Судом України визнано таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Таким чином, вирішення питання по суті електронної петиції належить до повноважень Верховної Ради України (пункт 3 частини першої статті 85 Основного Закону України)¹.

Другий приклад, у відповіді щодо петиції про зменшення кількості народних депутатів України до 100 осіб², демонструє ще кілька вад даного способу відносин народу із владою. У відповіді на цю петицію Президент зазначає, що « Спроба зменшення кількості народних депутатів мала місце під час проведення всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року, на якому 89,91% громадян України проголосували за скорочення кількості народних депутатів України до 300 осіб. Відтак ідея зміни чисельності депутатського корпусу не перестає бути актуальною й донині.

Разом з тим скорочення кількості народних депутатів України має низку позитивних та негативних наслідків, що потребує ґрунтовного опрацювання. На мою думку, зокрема економічний аспект не може бути вирішальним.

Ураховуючи, що порушене в електронному зверненні питання лежить виключно у конституційній площині, я звернувся до Голови Конституційної Комісії, Голови Верховної Ради України В.Гройсмана з пропозицією на засіданні робочої групи Конституційної Комісії з питань організації державної влади та децентралізації розглянути питання про внесення зміни до статті 76 Конституції України щодо можливості зменшення конституційного складу Верховної Ради України»³.

На погляд автора, проблема не в тому, що петиція була подана не до Верховної Ради (це, наразі, є поки що неможливим в Україні), яка згідно Конституції, компетентна змінювати Конституцію, а в тому, що після надання благопристойної відповіді адресант може спокійно забути про неї, оскільки не зобов'язаний відстежувати відповіді на звернення, які він, можливо, подав до Голови Конституційної комісії чи до Верховної Ради.

Безсумнівною проблемою вбачаємо ситуацію, коли станом на лютий 2020 року з понад 86 тис петицій лише 57 петицій набрали кількість голосів, потрібну для права отримання відповіді Президента. Більше того, можна бачити спадний тренд у кількості подання інтернет-петицій. Після буму осені 2015 року та отримання перших відповідей, зразки яких було наведено, стало очевидно, що хоча портал електронних петицій і дозволяє отримати офіційну відповідь Президента, реальних зрушень, як правило, не настає. Більше того, усі наявні на сайті відповіді демонструють, що цілком формальна відповідь на петицію була можлива і за президента П.Порошенка і є можливою за президента В.Зеленського (див., наприклад, відповідь на петицію щодо відставки голови адміністрації президента А.Богдана⁴). Отже, можливість для Президента цілком легально та безкарно надавати формальні відповіді, які не мають жодних наслідків, робить сам процес подання інтернет-петицій безсенсовним. На думку автора, саме це й було помічено користувачами порталу петицій вже на початку 2016 року та відразило від цього процесу багатьох громадян України.

Слід зазначити, що подібний інститут на місцевому рівні почали запроваджувати в Україні ще на початку 2010-х років. Одним із перших цей інститут було запроваджено в 2013 р. рішенням міської

¹ Електронні петиції (2015). *Подача закону про відміну депутатської недоторканості на засідання Верховної ради, 31 серпня* <<https://petition.president.gov.ua/petition/35>> (2020, березень, 12).

² Електронні петиції (2015). *Зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб* <<https://petition.president.gov.ua/petition/33>> (2020, березень, 12).

³ Електронні петиції (2015). *Зменшення кількості депутатів Верховної Ради України до 100 осіб* <<https://petition.president.gov.ua/petition/33>> (2020, березень, 12).

⁴ Електронні петиції (2019). *За відставку Глави Адміністрації Президента України Богдана Андрія Йосиповича* <<https://petition.president.gov.ua/petition/53984>> (2020, березень, 12).

ради в м. Дніпропетровську. Після Революції Гідності в багатьох містах України було започатковано подібні ресурси з різним ступенем обов'язковості реагування для місцевої влади. Наприклад, в м. Києві було започатковано «Сервіс електронних петицій Київської міської ради»¹. Згідно з його правилами, у разі отримання 10000 підписів протягом 90 днів, ініціативи громадян «будуть розглянуті відповідальними особами при можливості виконанні, та надана офіційна відповідь»². Станом на початок 2020 року на цьому сервісі було зареєстровано понад 5,5 тис. петицій, серед яких лише кожна сота отримала достатню кількість підписів³. Але важливо, що серед цих 56 петицій, що набрали достатню кількість підписів, 77 % (43 петиції) були підтримані міською владою. Зауважимо й показник залученості – майже 700 тис осіб є активними користувачами цього сервісу, що віддали понад 2,5 млн підписів. Для того, щоб можна було вповні оцінити масштаб залученості громадян до сервісу електронних петицій Київської міської ради слід згадати, що наразі нараховується близько 2,5 млн жителів Києва із дітьми включно. Відповідно, можемо стверджувати, що майже кожен другий дорослий киянин залучений до користування цим сервісом.

Таким чином, механізм Інтернет-петицій виступає певним засобом каналізації права на спротив у електронне русло. Це має різнобарвні наслідки. серед яких як поширення потенційних можливостей з реалізації народовладдя засобами електронної комунікації, так і власне, поширення подібних ідей, так і, насамкінець, поглиблення можливостей симулякризації процедур електронного народовладдя. У останньому випадку йдеться про розширення можливостей з імітації народної волі шляхом використання, наприклад, ботів в соціальних мережах та, відповідно наведеного формування певних думок у користувачів соціальних мереж, та, відтак і у сучасного суспільства в цілому.

Звернемо увагу на ту обставину, що громадська ініціатива у вигляді підготовки та подання петицій, навіть у найбільш сучасній – електронній – формі, має досить подвійний характер: з одного боку, це, без сумніву, прояв саме спротиву в межах народовладдя з боку більше чи менше розвинутого громадянського суспільства, з іншого боку, це – своєрідний прояв того, що Г.Алмонд називав культурою підданства, прояв уявлень в населення (чи громадянського суспільства, активність якого уособлює це населення) щодо зверхності державної влади та, відповідно, стану певного підкорення населення цій владі.

References:

1. Blog o gosudarstvennykh saytakh i gosudarstvennykh uslugakh v internete [Blog about government sites and government services on the Internet] (2013). *Rossiyskoy «Zvezdy smerti» i mirnogo otdeleniya N-ska ne budet* [There will be no Russian "Death Star" and N-ska peace squad] <<http://gov-gov.ru/?p=3204>> (2020, March, 12). [in Russian].
2. Derzhavna systema elektronnykh zvernenn: Yedynyy informatsiynyy veb-resurs zvernenn hromadyan do orhaniv derzhavnnoi vlady ta orhaniv mistsevoho samovryaduvannya [State system of electronic appeals: The only information web resource for citizens' appeals to public authorities and local governments] (2020). *Holovna storinka* [Home page] <<http://z.gov.ua/>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
3. Derzhavna ustanova «Uryadovyy kontaktnyy tsentr». Natsionalna systema opratsyuvannya zvernenn' do orhaniv vykonavchoyi vlady [State Institution "Government Contact Center". National system for processing appeals to executive bodies] (2020). *Holovna storinka* [Home page] <<http://ukc.gov.ua/>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
4. Deutscher Bundestag (2020). *Petitionen* [Petitions] <<https://epetitionen.bundestag.de>> (2020, March, 12). [in Deutch].
5. Dumskaya.net (2015). *Triumf dobrovolnosti: kak odesskaya Yurakademiya priobshchayet studentov i vypusnikov k elektronnoy demokratii* [The Triumph of Volunteerism: How Odessa Yurakademia Attaches Students and Graduates to E-Democracy] <<http://dumskaya.net/news/prikladnoe-053724/>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
6. Elektronni petytsiyyi [Electronic petitions] (2015). *Podacha zakonu pro vidminu deputat-s'koyi nedotorkannosti na zasidannya Verkhovnoi rady, 31 serpnya* [Submission of the law on the abolition of parliamentary immunity to the sitting of the Verkhovna Rada, August 31] <<https://petition.president.gov.ua/petition/35>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
7. Elektronni petytsiyyi [Electronic petitions] (2015). *Zmenschennya kilkosti deputativ Verkhovnoi Rady Ukrainy do 100 osib* [Reducing the number of deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine to 100 people] <<https://petition.president.gov.ua/petition/33>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].

¹ Сервіс електронних петицій Київської міської ради (2020). *Петиції* <<https://petition.kyivcity.gov.ua/petitions/?tp=1>> (2020, березень, 12).

² Там само.

³ Там само.

8. Elektronni petytsiyi [Electronic petitions] (2019). *Za vidstavku Hlavy Administratsiyi Prezydenta Ukrainy Bohdana Andriya Yosypovycha* [For the resignation of the Head of the Administration of the President of Ukraine Bohdan Andriy Yosypovych] <<https://petition.president.gov.ua/petition/53984>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
9. Elektronni petytsiyi [Electronic petitions] (2020). *Holovna storinka* [Home page] <<https://petition.president.gov.ua/>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
10. HMGovernment (2020). *Epetitions* <<http://epetitions.direct.gov.uk/>> (2020, March, 12). [in English].
11. Ivanenko, D. (2013). Nazdohnaty Ameryku [Catch up with America]. *Ukrayinska pravda* [Ukrainian Pravda] <http://blogs.pravda.com.ua/authors/ivanenko/51435fb6c562f/page_2> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
12. Konstytutsiya Ukrainy, 1996 (Verkhovna Rada Ukrainy) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 30. 10, 68. [in Ukrainian].
13. Nedbay, V. V. (2014). Narodni petytsiyi v polityko-pravoviyi systemi: zarubizhnyy dosvid [People's petitions in the political and legal system: foreign experience]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal* [Legal scientific electronic journal], 6, 26. [in Ukrainian].
14. Rossiyskaya obshchestvennaya initsiativa [Russian Public Initiative] (2020). *Glavnaya stranitsa* [Home page] <<https://www.roi.ru/>> (2020, March, 12). [in Russian].
15. Servis elektronnykh petytsiy Kyivskoyi miskoyi rady [Electronic petitions service of the Kyiv City Council] (2020). *Petytsiyi* [Petitions] <<https://petition.kyivcity.gov.ua/petitions/?tp=1>> (2020, March, 12).
16. The Scottish Parliament (2020). *Petitions* <<http://www.scottish.parliament.uk/gettinginvolved/petitions/>> (2020, March, 12). [in English].
17. *Ukaz o rassmotrenii obshchestvennykh initsiativ, napravlennykh grazhdanami Rossiyskoy Federatsii s ispolzovaniem internet-resursa «Rossiyskaya obshchestvennaya initsiativa», 2013* (Prezident RF) [Decree on the consideration of public initiatives directed by citizens of the Russian Federation using the Internet resource "Russian Public Initiative", 2013 (President of the Russian Federation)]. *Garant* [Guarantor] <<http://www.garant.ru/hotlaw/federal/460360/>> (2020, March, 12). [in Russian].
18. *Ukrayinska pravda* [Ukrainian Truth] (2013). *Hromadskist sklykaye vladu i opozytsiyu sisty za stil zarady yevrointehratsiyi* [The public is calling on the government and the opposition to sit down for European integration] <<http://www.pravda.com.ua/news/2013/06/20/6992641/>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
19. Vinnytska oblasna derzhavna administratsiya [Vinnytsia Regional State Administration] (2019). *U Stusivskomu universyteti vidbuvsya mizhnarodnyy forum sotsialnoyi diyi «Zakhyst prav ditey pid chas okupatsiyi ta zbroinykh konfliktiv»* [Stus University hosted an international forum of social action "Protection of children's rights during occupation and armed conflict"] <<http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/19233-u-stusivskomu-universyteti-vidbuvsya-mizhnarodnyi-forum-sotsialnoi-dii-zakhyst-prav-ditei-pid-chas-okupatsii-ta-zbroinykh-konfliktiv>> (2020, March, 12). [in Ukrainian].
20. Whitehouse (2020). *We the People: your voice in our government* <<https://petitions.whitehouse.gov>> (2020, March, 12). [in English].